

Олександр Гладун,
доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту демографії та проблем якості життя НАН України

ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕРЕБІГ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

За період 1991–2024 рр. вплив міграції на динаміку чисельності населення мав різноспрямований характер. У перші три роки незалежності спостерігалось додатне сальдо зовнішньої міграції, що було обумовлено поверненням українців, які проживали в республіках колишнього СРСР, на батьківщину. За три роки за рахунок міграції чисельність населення України зросла на 493,6 тис. осіб, що сприяло збільшенню чисельності населення, хоча у 1991 р. смертність вперше (якщо не брати до уваги періоди соціальних катастроф) перевищила народжуваність. На початку 1993 р. чисельність населення України досягла максимуму — 52,2 млн осіб. Протягом наступних 11 років (1994–2004 рр.) в Україні мало місце від'ємне сальдо зовнішньої міграції (1 221,4 тис. осіб), основними напрямками виїзду були Західна Європа, Північна Америка та Російська Федерація. Проте у цей період найбільше на скорочення чисельності населення вплинув його природний рух (рис. 1). З 2005 до 2021 рр. сальдо міграції стабілізувалось приблизно на рівні +20 тис. осіб щорічно, а природне скорочення тривало. Такі незначні обсяги міграційного приросту суттєво не могли вплинути на темпи скорочення чисельності населення. За оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України на початок 2022 р., чисельність населення України в кордонах 1991 становила 42,0 р. млн осіб.

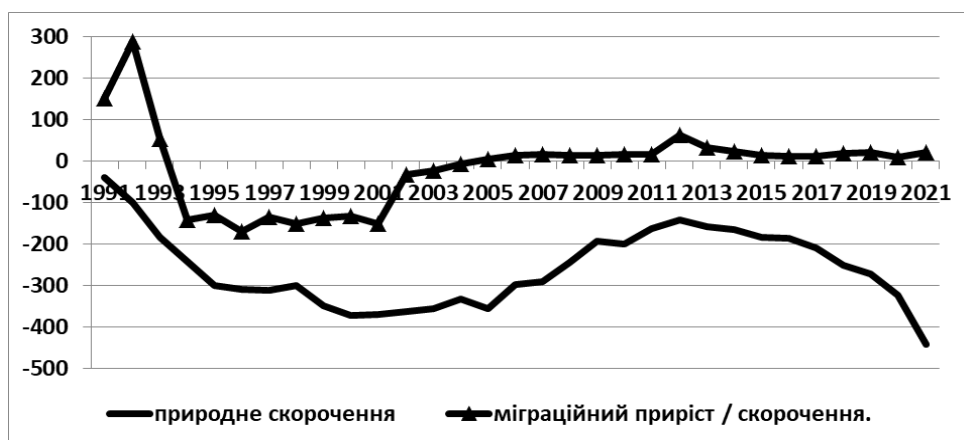

Рис. 1. Природний та міграційний рух населення, Україна, 1991–2021, тис. осіб.

Примітка. 2014–2021 рр. — без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

При аналізі впливу міграції на динаміку чисельності населення слід враховувати, що після Всеукраїнського перепису населення 2001 року мала місце спочатку сезонна міжнародна трудова міграція, яка з часом перейшла в постійну зайнятість та проживання за кордоном, та відсутність офіційної статистичної демографічної інформації по Криму та ОРДЛО після початку російсько-української війни в 2014 р. Можна припустити, що, на відміну від офіційної статистики, сальдо міграції було від'ємне.

Російсько-українська війна призвела до виникнення двох категорій вимушених мігрантів: внутрішньо переміщені особи (ВПО) — з 2014 р. та зовнішні воєнні мігранти — з 2022 р. Наприкінці 2024 р. кількість ВПО за даними Міністерства соціальної політики України оцінювалась у 4,6 млн осіб [1], а кількість вимушених зовнішніх воєнних мігрантів за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) — у 6,9 млн осіб, з них 6,3 млн знаходяться в Європі (у тому числі 1,3 млн — на території РФ та Білорусі) [2].

Ці числа потребують критичної оцінки. Щодо ВПО, то, з одного боку, у цій чисельності можуть залишатись на обліку особи з окупованих територій, які виїхали за межі країни, а з іншого — ще з 2014 р. не усі, хто виїхав з Криму та ОРДЛО, ставали на облік як ВПО. Щодо даних УВКБ ООН, то вони не узгоджуються з даними Державної прикордонної служби України (ДПС), згідно з якими за період 2022–2024 рр. від'ємне сальдо становить 3 039 тис. осіб. Такі відмінності можуть бути пояснені кількома чинниками: дані УВКБ ООН можуть мати подвійний рахунок (українці мають право вільно переміщуватись між країнами, тому не виключено, що вони зареєструвались у новій країні перебування, а у попередній ще залишаються на обліку); як вимушені зареєструвались наші трудові мігранти, які на початок повномасштабного вторгнення вже були в Європі; нелегальний перетин кордону нашими громадянами; ДПС не встигала реєструвати всіх, хто перетинав кордон у перші тижні повномасштабного вторгнення (а дехто не мав навіть внутрішніх паспортів); дані ДПС враховують перетин кордону тільки на західному напрямі, у той час як східний кордон не контролюється. Якщо не зважати на ці застереження, то можна зробити висновок, що близько 25 % населення країни покинули свої домівки.

Важливою характеристикою вимушених зовнішніх воєнних мігрантів є їх статеві-вікова структура. Такі оцінки по країнах ЄС робить Євростат. На кінець 2024 р. в ЄС перебувало 4,2 млн вимушених воєнних мігрантів [3], оцінка їх статево-вікової структури по укрупнених вікових групах наведена в табл. 1.

Станом на кінець 2024 р. із загальної чисельності вимушених воєнних мігрантів 60,1 % становлять жінки, 31,9 % — діти до 18 років, а особи у віці 65 років і старше — тільки 6,1 %. Більшість (62,0 %) становлять особи працездатного віку (18–64 роки).

Негативний вплив міграційних процесів на поточну демографічну ситуацію та перспективи повоєнного відновлення України полягає у такому:

- велика кількість населення перебуває за кордонами України, що впливає на демографічний, трудовий, економічний та мобілізаційний потенціал країни;
- посилення диспропорцій у статево-віковій структурі населення, яке перебуває на території України, що може призвести до підвищення темпів старіння населення, а відтак — до збільшення навантаження на соціальну інфраструктуру та Пенсійний фонд;

Таблиця 1

**Структура бенефіціарів тимчасового захисту
за віком і статтю, ЄС, кінець грудня 2024 р., %**

Вік, років	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
до 14	12,1	11,7	23,8
14–17	4,6	3,5	8,1
18–34	10,0	15,9	25,9
35–64	11,5	24,6	36,1
65 і старші	1,7	4,4	6,1
Усього	39,9	60,1	100,0

Примітка: без урахування всього ЄС (Угорщина — дані за віковими групами відсутні; Франція — дані про не-повнолітніх зазвичай не включено).

Джерело: Євростат.

– зниження рівня народжуваності у ВПО та вимушених мігрантів.

Таким чином, значні міграційні потоки чинять великий вплив на ситуацію в країні. Необхідність проведення активної зваженої і цілеспрямованої політики щодо повернення наших громадян в Україну обумовлена багатьма чинниками, зокрема: покращення демографічної ситуації, задоволення потреб ринку праці, збільшення мобілізаційного потенціалу, збереження та зміцнення української ідентичності тощо.

До моменту закінчення війни або фази активних бойових дій говорити про повернення в Україну вимушених воєнних мігрантів в країну не доводиться, проте готуватись до цього необхідно. Зараз в країні діють два урядові документи щодо міграційної політики: Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року [4] та Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року [5]. Якщо перший документ присвячений тільки міграційній політиці, то другий має комплексний характер, але міграційну політику визначає як першу стратегічну ціль. Реалізація цих стратегічних документів здійснюється на підставі відповідних планів: Плану заходів на 2024 і 2025 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [6] та Плану заходів з реалізації у 2024–2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року [7]. Ці плани, хоча і мають свою специфіку, багато у чому перетинаються (табл. 2).

Таблиця 2

Окремі завдання / заходи планів з реалізації Стратегій

Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року	Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року
Створення необхідних умов для повернення та реінтеграції в українське суспільство громадян України, які є трудовими мігрантами та/або яким надано за кордоном тимчасовий захист	Створення умов для добровільного повернення українців із-за кордону та зменшення відтоку населення з України

Сприяння легальній міграції в Україну, узгодженій із соціальною політикою та економічним розвитком держави	Залучення мігрантів із числа іноземних громадян для задоволення потреб ринку праці, які неможливо задовольнити за рахунок внутрішніх ресурсів
Забезпечення успішної інтеграції іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, в українське суспільство	Проведення інформаційних кампаній щодо процедур надання українського громадянства трудовим мігрантам та інтеграції їх в українське суспільство
	Поглиблення співпраці із представниками закордонних українців
	Сприяння зниженню рівня відтоку молоді за кордон

Джерело: [6], [7].

Табл. 2 далеко не вичерпує усі деталі планів, у ній наведено положення, які, на думку автора, є найбільш важливими у контексті цих матеріалів. Якщо узагальнити, то у цих стратегічних документах можна виокремити три основних напрями міграційної політики: 1) ринок праці; 2) демографічна ситуація; 3) міжнародний аспект (діаспора, гуманітарна політика).

Демографічна стратегія охоплює більш широке коло питань, ніж міграційна. Проте у вічі впадає, що обидві вони перш за все спрямовані на вирішення не демографічних проблем, а проблем ринку праці. Це відбиває позицію Міністерства економіки України, яке заявило, що «протягом наступних десяти років Україні доведеться додатково залучити 4,5 мільйона співробітників на ринок праці» [8]. Причому ці та інші повідомлення щодо необхідності залучення певної кількості додаткових працівників ведуться в аспекті «завезення іноземців». Окрім залучення іноземців на ринок праці, демографічна стратегія передбачає «проведення інформаційних кампаній щодо процедур надання українського громадянства трудовим мігрантам та інтеграції їх в українське суспільство» [7], тобто по суті являє собою політику зміни демографічного, соціального, етнічного, релігійного тощо складу населення. За середнім варіантом прогнозу перегляду 2024 року, розробленого фахівцями Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, у 2035 році (через десять років) чисельність населення України буде близько 30 млн осіб. У цьому разі частка іноземців (4,5 млн осіб) становитиме 15 % від чисельності населення. Така кількість громадян іноземного походження на території країни становитиме загрозу національній безпеці країни. До речі, міграційна стратегія передбачає «здійснення оцінки можливих загроз громадській безпеці у разі масового залучення іноземної робочої сили в Україну» [6]. Але йдеться про «громадську», а не національну безпеку.

Економічне зростання може бути забезпечено за рахунок трьох чинників: екстенсивного, інтенсивного та структурного. І тільки перший чинник передбачає кількісне збільшення зайнятих на ринку праці. Слід усвідомлювати, що Україна програла боротьбу (вона її і не вела) на світовому ринку праці за кваліфіковану робочу силу. В Україну на роботу приїдуть громадяни країн, рівень життя в яких нижчий за український. А це окремі азійські та африканські країни. До того ж, рівень освіти та професійної підготовки цих громадян нижчий за рівень україн-

ців, тому вони будуть погоджуватись на нижчу заробітну плату, ніж українці. Слід також взяти до уваги, що після закінчення війни в країну повернеться 2–3–4 млн співвітчизників з-за кордону, сотні тисяч буде демобілізовано. Така ситуація може призвести до загострення на ринку праці та спровокувати хвилю трудової міграції наших громадян в Європу.

Інтенсифікація (зростання продуктивності праці) є закономірністю розвитку суспільства і може бути прискорена за рахунок механізації, автоматизації, впровадження сучасних ІТ-технологій у різні сфери діяльності. В Україні, незважаючи на скорочення чисельності населення, продуктивність праці постійно зростала (табл. 3).

Таблиця 3

**Валовий внутрішній продукт на одного зайнятого, Україна,
2010–2021, тис. грн у постійних цінах 2021 року**

Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ВВП на 1 зайнятого	286,0	300,9	301,1	300,2	299,8	297,3
Рік	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ВВП на 1 зайнятого	307,7	317,3	324,2	330,2	331,1	349,2

Примітка. Дані за 2010–2021 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, а також за 2014–2021 роки без частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Національні рахунки України за 2022 рік: Статистичний збірник / Державна служба статистики України, Київ 2024.

Що стосується структурного чинника, то слід розвивати галузі з більшою часткою доданої вартості. На жаль, в Україні дискусії щодо реструктуризації економіки практично відсутні.

Значна кількість мігрантів може призвести до руйнування національної ідентичності, створити або загострити існуючі проблеми (зростання цін на житло, продукти харчування, транспорт, тиск на соціальну інфраструктуру, криміногенна ситуація тощо), а економічні, соціальні та демографічні залишаться невирішеними.

Таким чином, вплив міграції на повоєнну ситуацію в Україні може бути доволі різним. Це вимагає зваженої міграційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Внутрішньо переміщені особи / ІОЦ МСП. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vro> (дата звернення: 30.11.2024)
2. Ukraine Refugee Situation / Select location / UNHCR's Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 30.11.2024)
3. Temporary protection for persons fleeing Ukraine — monthly statistics / Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics#Where_did_unaccompanied_minors_fleeing_Ukraine_go.3F (дата звернення: 30.11.2024)

4. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р (з змінами, внесеними згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 43-р від 19.01.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2024)
5. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2024)
6. План заходів на 2024 і 2025 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2024 р. № 837-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2024)
7. План заходів з реалізації у 2024—2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2024 р. № 1091-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show1091-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2024)
8. Відновлення ринку праці — це шлях до нашої перемоги. Тетяна Бережна / Міністерство економіки України, 13.07.2023 URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=3741cc27-dbe5-433e-a139-1d480735bc51&title=VidnovlenniaRinkuPratsiTseShliakhDoNashoiPeremogi-TetianaBerezhna> (дата звернення: 30.11.2024)